

Η ΧΡΗΣΗ ΤΩΝ ΝΕΩΝ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΩΝ ΣΤΗ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑ ΤΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ: Η ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΕΙΚΑΣΤΙΚΟΥ – ΜΟΥΣΙΚΟΥ CD-ROM ΓΙΑ ΤΟ ΠΟΙΗΜΑ ΤΟΥ ΓΙΑΝΝΗ ΡΙΤΣΟΥ, «Η ΣΟΝΑΤΑ ΤΟΥ ΣΕΛΗΝΟΦΩΤΟΣ»

Περσεφόνη Αγραφιώτου - Ζαχοπούλου
Δρ. Βυζαντινής Ιστορίας Α.Π.Θ., Σχολική Σύμβουλος ΠΕ2,
Ειδική Σύμβουλος Υπουργού Παιδείας
E-mail: mail@genyppo.com

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η σχέση της ποίησης με τις εικαστικές τέχνες είναι ευρέως γνωστή. Η διδακτική διαδικασία στη σχολική αίθουσα μπορεί να συνδέσει τη Λογοτεχνία με τη Ζωγραφική, τη Μουσική, τον κινηματογράφο, το ντοκιμαντέρ και το βίντεο. Στην περίπτωση του CD - Rom για τη Σονάτα του Σεληνόφωτος του Γ. Ρίτσου, ακολουθήθηκε για πρώτη φορά η ελεύθερη περιδιάβαση στο χώρο της Τέχνης, με δεδομένη και εξακριβωμένη τη σχέση του Ρίτσου με τη Ζωγραφική. Στόχος η ανάγνωση του ποιητικού λόγου μέσω εικαστικών έργων, η ταύτιση της λέξης και του στίχου με την εικόνα, έτσι όπως υπαγορεύονταν από την αίσθηση που υποβάλλει η σονάτα, της οποίας βασικό στοιχείο είναι η θεατρικότητα και η οπτικοποίηση της ποιητικής σύλληψης. Τα έργα που επιλέχθηκαν ανήκουν κυρίως στο Σουρεαλισμό και τη Μεταφυσική ζωγραφική, αλλά σε κάποιες περιπτώσεις θεωρήθηκε πως το κείμενο και η λέξη εκπροσωπούνται καταπληκτικά από έργα νεότερων έως και σύγχρονων καλλιτεχνών, αποδεικνύοντας έτσι το κλασικό και διαχρονικό στοιχείο της ποίησης του Γ. Ρίτσου, γεγονός που τον δικαιώνει ως έναν από τους μεγάλους Έλληνες ποιητές. Μένοντας πιστοί στις επιλογές του ποιητή και τη σαφή σχετική αναφορά υπόδειξη στον επίλογο της «Σονάτας» του, ως μουσικό υπόβαθρο στο CD-Rom ακούγεται η «Σονάτα του σεληνόφωτος» του Μπετόβεν. Η ανάγνωση του έργου από γυναικεία φωνή, που ανήκει σε γνωστή ηθοποιό, ολοκληρώνει τη συνολική αίσθηση – αντίληψη ενός δύσκολου ποιητικού κειμένου και μάλιστα για ηλικίες νεανικές, χωρίς, πιθανότατα, τις σχετικές εμπειρίες, οι οποίες βασάνισαν και ενέπνευσαν τον ποιητή.

ΛΕΞΕΙΣ ΚΛΕΙΔΙΑ: διδακτική διαδικασία, πολυμέσα, Λογοτεχνία, Ποίηση, Ζωγραφική, Μουσική

Οι μαθητές, που διδάσκονται Λογοτεχνία, πρέπει να αισθάνονται «ταξιδιώτες του χρόνου», κατά τη διατύπωση της βραβευμένης Αμερικανίδας καθηγήτριας, Dr. Elisabeth Richmond-Garza (Time Travellers,1). Η διδασκαλία του αντικείμενου αυτού είναι ολοκληρωμένη, όταν γίνεται μέσω της Ιστορίας και των Καλών Τεχνών, ζωντανεύοντας και οπτικοποιώντας το παρελθόν και αναδημιουργώντας έναν κόσμο με τρόπο προσβάσιμο και οικείο στους μαθητές, σε άμεση σύνδεση με τη Ζωγραφική, τη Γλυπτική, το Θέατρο, τη Μουσική, τον Κινηματογράφο, το ιστορικό ντοκιμαντέρ και το βίντεο. Ενδιαφέρουσα και άκρως σύγχρονη πύλη προσπέλασης στον τρόπο αυτό διδασκαλίας είναι, μεταξύ και άλλων μεθόδων, η χρήση των Νέων Τεχνολογιών και το Διαδίκτυο.

Η συγγένεια και η οργανική σχέση μεταξύ ποίησης, μουσικής και εικαστικών τεχνών και μάλιστα της ζωγραφικής, αποτελεί μια πραγματικότητα γνωστή εδώ και πολύ καιρό αλλά η εισαγωγή της χρήσης των «Νέων Τεχνολογιών» και των «πολυμέσων», όπως και η εξοικείωση μαθητών και διδακτικού προσωπικού μ' αυτές, με την ένταξή τους στη διδακτική διαδικασία και τη σχολική αίθουσα, εξακολουθεί να αποτελεί πρόκληση.

Η Λογοτεχνία, και ειδικότερα η ποίηση, δεν είναι δυνατόν να γίνει εύκολα και απολύτως κατανοητή παρά σε συνάρτηση και με άλλες εκδοχές Τέχνης, αφού τα λογοτεχνικά και τα καλλιτεχνικά κινήματα αποτελούν ενιαίο τρόπο έκφρασης και σκέψης συγκεκριμένων χρονικών περιόδων. Δεν παραγκωνίζεται βέβαια η κλασική μέθοδος προσέγγισης της Λογοτεχνίας.

Για μια ακόμη φορά θα επαναληφθεί ότι η χρήση των πληροφοριών που παρέχονται μέσω των βάσεων δεδομένων του Διαδικτύου ή μέσω των CD – Rom αλλά και οι δημιουργικές δυνατότητες του συστήματος «power point» εμπλουτίζουν τη διδακτική διαδικασία και, με την παραγωγή βέβαια «φύλλων εργασίας», διευκολύνουν τη μάθηση, διευρύνουν το διδακτικό υλικό και σε συνεργασία με τη σχολική βιβλιοθήκη αναπτύσσουν την πρωτοβουλία και τη συνεργατική μέθοδο διδασκαλίας.

Όταν πρόκειται να μελετηθεί ή παρουσιασθεί ποιητικό έργο σε σύνδεση με τον κόσμο των Εικαστικών Τεχνών, συνήθως η επαφή γίνεται μέσω της αναφοράς στην καλλιτεχνική παραγωγή της ίδιας εποχής. Έτσι ο Δ. Σολωμός θα διδαχθεί σε σχέση με το εικαστικό έργο των συγχρόνων του Ελλήνων και Ευρωπαίων ζωγράφων, όπως ο Ν. Λύτρας, ο Ν. Γύζης, ο Ντελακρουά κ.λ.π. Αυτή η άποψη εκφράζεται και στις σχετικές ιστοσελίδες, οι οποίες σημειωτέον είναι λίγες και φτωχές σε ό,τι αφορά το συγκεκριμένο θέμα. Μια περιήγηση στην ελληνική θεματολογία του διαδικτύου αλλά και στο κομμάτι της σελίδας του ΥΠ.Ε.Π.Θ με τις διδακτικές προτάσεις αποκαλύπτει την ελλιπή εικόνα.

Στην προκειμένη περίπτωση η ομάδα των μαθητών χρησιμοποιώντας βασική βιβλιογραφία, που περιλάμβανε τα αφιερώματα στον Ρίτσο του «Κέδρου» και των περιοδικών «Αιολικά Γράμματα», «Διαβάζω» και «Νέα Εστία», βιβλία Ιστορίας της Τέχνης σχετικά με το έργο καλλιτεχνών, εκπροσώπων του Σουρεαλισμού, του Φοβισμού και άλλων κινημάτων, όπως ο Πικάσο, ο Μαξ Έρνστ, ο Ντε Κίρικο, ο Κάρλο Καρά, ο Σαλβατόρ Νταλί, ο Ρενέ Μαγκρίτ, ο Ζορζ Ρουό, ο Σουτέν, ο Ν. Εγγονόπουλος κ.ά., και σχετικές με το θέμα ιστοσελίδες, παρήγαγε ένα μουσικό – εικαστικό CD – Rom, το οποίο χρησιμοποιήθηκε στην αίθουσα επιλογικά, στο τέλος της διδακτικής διαδικασίας και της παρουσίασης της «Σονάτας» του Ρίτσο.

Στη διαδικασία αυτή αποφύγαμε τη δημιουργία ιστοσελίδας έχοντας στο νου το πρόβλημα των πνευματικών δικαιωμάτων. Γι' αυτό το CD – Rom χρησιμοποιήθηκε για λόγους εκπαιδευτικούς και μόνο για τις απαιτήσεις του μαθήματος. Αν παραχθεί ποτέ για εμπορικούς λόγους τότε θα προκύψει το θέμα των πνευματικών δικαιωμάτων και θα επιλυθεί από τον υποψήφιο εκδότη.

Στόχος ήταν η ανάγνωση του ποιητικού λόγου μέσω εικαστικών έργων, η ταύτιση της λέξης και του στίχου με την εικόνα, όχι διά της ιστορικής σχέσης και διαλόγου μεταξύ τους, αλλά έτσι όπως υπαγορεύονταν από την καλλιτεχνική αίσθηση που υποβάλλει η σονάτα, της οποίας βασικό στοιχείο είναι η θεατρικότητα και κυρίως η οπτικοποίηση της ποιητικής σύλληψης και η αντανάκλαση έργων Τέχνης, που κάποτε, όπως στην περίπτωση του Ντε Κίρικο ή του Κάρλο Καρά είναι απολύτως συγκεκριμένη.

Στους μαθητές τέθηκε εξ αρχής το ερώτημα της λειτουργικής σχέσης μεταξύ Λογοτεχνίας και Ζωγραφικής. Οι απαντήσεις εντόπισαν τη σχέση α) στη συνήθεια εικονογράφησης λογοτεχνικών έργων, β) στην εικαστική παραγωγή, που εμπνέεται από κάποιο λογοτεχνικό έργο και γ) στη λογοτεχνική παραγωγή που εμπνέεται από ζωγραφικό έργο. Αποφασίστηκε να ακολουθηθεί, υπό την καθοδήγησή μου, μια νέα πορεία, που θα αποτελούσε πρωτότυπη προσπάθεια ανάγνωσης του ποιήματος δια της ταύτισης της ποιητικής αίσθησης συνολικά και ειδικά με την καλλιτεχνική εντύπωση εικαστικών έργων. Δημιουργική εργασία λοιπόν των μαθητικών ομάδων, ελεύθερη περιδιάβαση στο χώρο της Ζωγραφικής και ελεύθερη επιλογή έργων, που το περιεχόμενό τους -

κατά τη γνώμη των μαθητών- αποδίδει το περιεχόμενο μεμονωμένων στίχων της Σονάτας, αλλά και του συνόλου του ποιήματος.

Για το Ρίτσο θα μπορούσε να ειπωθεί αυτό που ο ζωγράφος Ν. Χατζηκυριάκος – Γκίκας σχολίασε για τον Ελύτη: «οι στίχοι του βρίθουν ... από εικόνες» (Περιπέτειες της σκέψης, 46) ή η παρατήρηση του Π. Πρεβελάκη, πως «είναι πραγματικότητα η πολυσημία της ποίησης του Ρίτσου, η μουσική υφή του λόγου του και ο συμφυρμός των αισθητηριακών δεδομένων (Ο ποιητής Γιάννης Ρίτσος, 94).

Χαρακτηριστικό ότι σε περιπτώσεις εννοιολογικών αναζητήσεων και σουρεαλιστικών αποτυπώσεων της πραγματικότητας, όπου οι μαθητές δυσκολεύονταν, η εικαστική ανάγνωση διευκόλυνε την προσπέλαση του κειμένου, του χάρισε καινούρια, «εικαστική», ποιητική πνοή και προκάλεσε νέους κύκλους συζήτησης, αφού λειτούργησε σε πολλές περιπτώσεις αποκαλυπτικά. Εμπόδιο βέβαια αρχικά η έλλειψη εξοικείωσης των μαθητών της Γ' Λυκείου με τις μορφές της σύγχρονης τέχνης αλλά και με διδακτική μεθοδολογία τέτοιας μορφής. Η όλη διαδικασία τούς προκάλεσε όμως ενθουσιασμό, γιατί ξέφευγε από την πεπατημένη. Οι στίχοι και η Ζωγραφική ωθούν το όχημα της ίδιας εντύπωσης, του ίδιου αισθήματος και της ίδιας αίσθησης, που έτσι αποκτούν ποιότητα και πληρότητα. Υπάρχει μια ποίηση παγκόσμια που διοχετεύεται σε όλες τις περιοχές στις Τέχνης (Wallace Stevens, The Relations between Poetry and Painting, 159-176) και ίσως δεν είναι τυχαίο ότι στην Κίνα η γραφή και η ζωγραφική γίνονται με πινέλο.

Αποτέλεσμα και τελική εντύπωση είναι ότι ποίηση και ζωγραφική έχουν τη σχέση που διατυπώνεται σε ρήση, η οποία αποδίδεται στο Σιμωνίδη τον Κείο: «η ζωγραφική είναι σιωπηλή ποίηση και η ποίηση ζωγραφική που μιλάει», αν και ο Λεονάρντο ντα Βίντσι πιστεύει ότι η Ζωγραφική είναι πιο ευγενική Τέχνη από την Ποίηση (Poetry and Painting, 50). Οι ποταμοί των Τεχνών μπορεί να διαχωρίζονται σε κάποια σημεία αλλά συχνά τρέχουν στην ίδια κοίτη. Άλλωστε ο **Πικάσο** ζωγράφισε τον ποιητή Ελιάρ, τον Α. Μπρετόν και τη Γερτρούδη Στάιν, ο **Μανέ** φιλοτέχνησε πορτρέτο του ποιητή Μαλαρμέ, ο **Φαντέν Λατούρ**, στο έργο του «Μια γωνιά του τραπεζιού» παρουσιάζει τους ποιητές Βερλέν και Ρεμπό, ο **Μπεζανμέν Περέ** και ο **Ν. Εγγονόπουλος** έγραψαν «Ωδή στον Πικάσο», ενώ ο **Πολ Ελιάρ** συνέθεσε ποιήματα για τους ζωγράφους Μαξ Έρνστ, Τζιόρτζιο ντε Κίρικο, Πάουλ Κλέε, το έργο «Γκουέρνικα» του Πικάσο αλλά και για τον ίδιο τον Πικάσο.

Ο Παντελής Πρεβελάκης (Ο ποιητής Γ. Ρίτσος, 117 και 123-124) πρώτος παρατήρησε ότι πολύ συχνά στίχοι του ποιητή έχουν σημείο αναφοράς βυζαντινές εικόνες, όπως «Ο Ελκόμενος» και συγκεκριμένα έργα του Θεοτοκόπουλου, της Αναγέννησης, του Ρενουάρ, του Βαν Γκογκ, του Πικάσο, του Ρενέ Μαργκρίτ, του Ντε Κίρικο ή του Χουάν Μιρό.

Ο ίδιος ο Γ. Ρίτσος στη συνέντευξή του στο περιοδικό « Λέξη» τον Οκτώβριο του 1981, το έχει ξεκαθαρίσει:

«Τη ζωγραφική την αντιμετωπίζω σαν έναν άλλο τρόπο άσκησης της ποίησης. Βέβαια το υλικό των δύο τεχνών είναι διαφορετικό, όμως η έκφρασή τους ξεκινάει από το ίδιο κέντρο. Καθώς είμαι κατ' εξοχήν οπτικός τύπος, με τη ζωγραφική ασχολήθηκα από την παιδική μου ηλικία. Τα σχολικά μου τετράδια ήταν γεμάτα από σχέδια – ζώα, δέντρα, τοπία. Σχεδιάζοντας ένιωθα μια στέρεα επαφή με τη φύση... Το συγκλονιστικότερο στοιχείο της ζωγραφικής είναι η δυνατότητά της να στερεοποιεί εικόνες από τη φύση τους ρευστές για να τις ρευστοποιεί μετά με το δικό της τρόπο. Όπως στην ποίηση η μια λέξη βοηθάει την άλλη και η μίξη τους οδηγεί σε μια ανακάλυψη, έτσι και η ζωγραφική λειτουργεί απρόβλεπτα, ξεπερνώντας πολλές φορές κάθε προσχέδιο».

Το απόσπασμα της συνέντευξης έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην πορεία της εργασίας των μαθητών και στην κατανόηση – αποκάλυψη της ουσιαστικής και καίριας σχέσης του Ρίτσου με τη Ζωγραφική.

Οι εικόνες της «Σονάτας του σεληνόφωτος» φέρνουν κατ' εξοχήν στο νου το σουρεαλισμό του ντε Κίρικο και του Κάρλο Καρά και τις εικόνες των *Μαγνητικών Πεδίων* του Ρενέ Μαγκρίτ, τις οποίες ξαναβρίσκουμε στην ταινία «Un chien Andalou» του Μπουνιουέλ και στο «L' étoile» του Μαν Πάιν: ονειρικά αντικείμενα ζωγραφισμένα και αλλόκοτα σκηνικά σπιτιών.

Ο εντοπισμός και καταγραφή από τους μαθητές των χρωμάτων της «Σονάτας» οδήγησαν στη διαπίστωση ότι στην ουσία το ποίημα αποτελεί εικαστικό παιχνίδι του άσπρου και του μαύρου κυρίως, με μικρές σουρεαλιστικές χρωματικές εξαιρέσεις και λυρικές πολύχρωμες εκτροπές: μαύρο (η γυναίκα με τα μαύρα, και το χρώμα της που το περιφέρει στο σκηνικό συνεχώς φαίνεται να επικρατεί - το μαύρο στιλπνό των λουστρινιών, η τρύπα του φεγγαριού, οι σκουριασμένες σούστες, το σκονισμένο μαύρο πιάνο – φέρετρο), λευκό (λευκό του φεγγαριού, αέρινη, άσπρα μαλλιά, αβεστωμένη πολιτεία, αμμουδιά στιλβωμένη απ' το φεγγάρι, μαντήλι, το πανί της ψαρόβαρκας, αέρινο φτερωτό άγαλμα, το φεγγάρι μαρμάρινο πηγάδι, άμεμπτο μάρμαρο, μάτια πάναστρα, λευκό σεντόνι, μαρμάρινη σκάλα του Άι – Νικόλα, η συνοδεία των ασημένιων κύκνων, λευκή και απρόσιτη ατμίζομαι στη λευκή μου φλόγα, λευκότητα του σεληνόφωτος), κίτρινο (σπόροι λουλουδιών και χαμομήλι, ξανθιά πλεξούδα), ροζ (ροζ λουλούδια), κόκκινο και πορφυρό (πορφυρά μεσημέρια - αν και το επίθετο πορφυρά εδώ αναφέρεται και στη ζέστη του καλοκαιριού- πυρπολημένη γυναίκα, κοράλλια), γαλάζιο (μπλε ποδιά, χρώματα της θάλασσας) και η πολυχρωμία της «Δόξας του Θεού», που η βυζαντινή εικονογραφική παράδοση την αποδίδει και ως ουράνιο τόξο.

Για τα χρώματα γράφει ο Νίκος Χατζηκυριάκος - Γκίκας (Περιπέτειες της σκέψης, 117-118): το άσπρο: η φωτεινότερη ουσία που διαθέτουμε. Σπανίως το μεταχειρίζεται κανείς σκέτο, παρά σε πολύ μικρές επιφάνειες/ καθαρότητα. Το μαύρο: κι αυτό δεν είναι πάντα απόλυτα μαύρο / σταθερότητα, ευγένεια, αυστηρότητα, κριτήριο, τραγικότητα, έλλειψη, τρύπα, σπηλιά. Η ποιότητα του μαύρου είναι δύσκολη. Το γαλάζιο: ουρανός, θάλασσα, αντανάκλαση, ηρεμία, βάθος, όνειρο, γλυκύτητα, ύψος- αγγελικό. Το κόκκινο: φωτιά, βία, ένταση, παρουσία, πράξη, ώριμο, ζεστό. Το πορφυρό: αίμα, κρυμμένο, υπόγειο, απροσδόκητο, υπόκωφο, διαβολικό. μεγαλειώδες. Το κίτρινο: φως, φωνάζει, στριγγλίζει, γυαλίζει, τρομπέτα. Πολύτιμο, άγουρο, ξινό.

Πέραν τούτου όμως, ο ποιητής, και με τον τίτλο του έργου του, «Σονάτα του σεληνόφωτος» αλλά και τη σαφή αναφορά στο επιλογικό σημείωμα του ποιήματός του, μας παραπέμπει στο ομώνυμο αριστούργημα του Μπετόβεν.

Έτσι στο εκπαιδευτικό CD-Rom, που παράχθηκε, η εικαστική ανάγνωση και οπτικοποίηση του ποιητικού λόγου συνδέθηκε και συνοδεύθηκε από τον ήχο της «Σονάτας του σεληνόφωτος» του Μπετόβεν, ενώ τους στίχους διαβάζει γνωστή ηθοποιός. Μια συνεχής ροή λόγου, εικόνας και ήχου, που δημιουργεί ένα ενδιαφέρον καλλιτεχνικό αποτέλεσμα και πρωτότυπη καλλιτεχνική - πνευματική περιπέτεια για τους μαθητές.

Τυπικές ειδικές ερωτήσεις για τους μαθητές της Γ' Λυκείου, εφόσον βέβαια ακολουθηθεί η διαδικασία της ανίχνευσης και του εντοπισμού των διαφορετικών εκφραστικών μεταξύ των δύο μορφών Τέχνης σε συγκεκριμένα παραδείγματα, είναι:

- Παρατηρώντας τις χρονολογίες των εικαστικών έργων και μελετώντας βιογραφικά στοιχεία του Γ. Ρίτσου, υπάρχει περίπτωση να γνώριζε ο ποιητής κάποια από τα έργα που αντιστοιχήσαμε σε στίχους του; Ποια και γιατί;

- Ποια η αρχική σύλληψη και η ιδέα και με ποιους τρόπους ο ζωγράφος και ο ποιητής την απέδωσαν, συνολικά και με αναφορά σε επιμέρους στίχους.
- Υπάρχουν αντιστοιχίες και «ομοιότητες» στον τρόπο που μεταχειρίστηκε ο ποιητής τη γλώσσα και ο ζωγράφος τη σύνθεση των χρωμάτων και τις γραμμές;
- Σχολίασε τη χρήση της γλώσσας ως υλικού της Τέχνης σε αντιδιαστολή με τη χρήση διαφορετικών υλικών από το ζωγράφο.
- Πώς κάνουμε το διαχωρισμό και την ταύτιση μεταξύ της ποιητικής αίσθησης και της αίσθησης/αισθητικής της εικόνας;
- Σχολίασε τη σχέση που διαπίστωσες ανάμεσα στα προτεινόμενα και τελικώς επιλεγέντα εικαστικά έργα και τους στίχους του ποιητή.

Έργα που χρησιμοποιήθηκαν για την εικαστική ανάγνωση της Σονάτας του Ρίτσου μέσω των δυνατοτήτων του «Power Point» και την παραγωγή του CD :

- Πολ Ντελβό, Η κοιμισμένη πόλη (1938)
- Έριχ Χέκελ, Σιδηρόδρομος στο Βερολίνο (1911)
- Βασίλι Καντίνσκι, Μουνρό-Όψη με τρένο και κάστρο (1909)
- Κόνραντ Φέλιξμυλερ, Εργάτες που επιστρέφουν στο σπίτι τους (1921)
- Κ.Σ.Ρότλουφ, Μελαγχολία (1914)
- Σ. Νταλί, Η επαναφορά του Λένιν (1931)
- Σ. Νταλί, Ψάρεμα τόνου (1967)
- Σ. Νταλί, Ζευγάρι με σύννεφα (1936)
- Ρενέ Μαγκρίτ, Ο άνθρωπος της θάλασσας (1928)
- Γ. Σταύρου, Αθήνα (χ.χ.)
- Άντονι Γκόμπλεϊ, Περίβλημα για έναν άγγελο II (1990)
- Καίτη Αλεξοπούλου-Γούνναρη, Νεκρή φύση (χ.χ.)
- Φανή Ρουμελιώτη-Μαργαρίτη, Παλιά σπίτια (χ.χ.)
- Καίτη Νικολάου, Η γειτονιά (χ.χ.)
- Νικήτας Φλέσσας, Ο καθρέφτης (χ.χ.)
- Σαράντης Καραβούζας, Κασκόλ και γάντι (χ.χ.)
- Ν. Κουνελάκης (1829-1869), Ζωή Καμπάνη (1857/67)
- Γ. Σταύρου, Αθήνα (νυκτερινό) (χ.χ.)
- Γ. Σταύρου, Ακρόπολη (νυκτερινό) (χ.χ.)
- Τζόρτζιο ντε Κίρικο, Τραγούδι της αγάπης (1914)
- Τζόρτζιο ντε Κίρικο, Το αίνιγμα του μαντείου (1914)
- Γ. Τσαρούχης, Κουρείο στο Μαρούσι (1947)
- Ιλία Κοβάκοφ, Επεισόδιο στο Μουσείο (1992)
- Στιούαρτ Μπρίσλεϊ, Ξεδιάλεγμα απ' το σωρό (1981)
- Αλμπέρτο Μπούρι, Τσουβάλι κόκκινο (1954)
- Πολ Ναζ, Τοπίο από ένα όνειρο (1938)
- Κριστό και Ζαν Κλοντ, Σκεπασμένη ακτή (1969)
- Βόλφραγκ Λάμπ, Εσωτερικό μελισσιού (1995)
- Τόμας Χάρτ Μπέντον, Δραστηριότητα της πόλης με μετρό (1930)
- Ρόμπερτ Μάπλθορπ, Ο Τόμας σε κύκλο (1987)

- Τζον Μπαλντεσάρι, Τέσσερις άντρες με το πιστόλι στον κρόταφο (193 /λεπτομέρεια)
- Δύο (2) εικαστικά του ίδιου του Γ. Ρίτσου από την έκδοση του Πλάτωνα Μάξιμου

ΕΝΔΕΙΚΤΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Adams Hugh, Modern Painting, Oxford 1979.
2. Dr. Catling Jo, Poetry and Painting: Rilke and Modernism, <http://www.uea.ac.uk/eas/people/catling/poetry&painting01.shtml> 15/10/2003.
3. Leonardo da Vinci, Poetry and Painting, ‘Paragone: A Comparison of the Arts’ c.1510, transl. Irma Richter, London Oxford 1994.
4. Richmond-Garza El., Time Travellers, 21/10/2003. <http://www.utexas.edu/features/archive/2002/timetravellers.html>
5. The 20th Century Art Book, London 1996 (ελληνική έκδοση Terzo Books, Αθήνα 1997.
6. The Long Conversation between Painting and Poetry, http://home.mindspring.com/~chadwick15/_wsn/Conversation.html 29/10/2003.
7. The Painting in Literature and Cinema, <http://girl-with-a-pearl-earring.20m.com/>
8. Visual Poetry & other, <http://www.artline.net/paloinz.htm> 29/10/2003.
9. Wallace Stevens, The Relations between Poetry and Painting, New York, Random 1951.
10. Wallace Stevens, The Relations between Poetry and Painting (abstract), <http://www.saltana.com.ar/1/docar/0513.html>.
11. Αφιέρωμα στον Γ. Ρίτσο *Αιολικά Γράμματα* 32-33 (Μάρτιος- Ιούνιος 1976).
12. Αφιέρωμα στον Γ. Ρίτσο, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 1981.
13. Αφιέρωμα στον Γ. Ρίτσο, *Διαβάζω* 205 (1988)
14. Αφιέρωμα στον Γ. Ρίτσο, *Νέα Εστία* Χριστούγεννα 1991.
15. Βαλέττας Γ., Σχεδιάσμα χρονολογίας Γιάννη Ρίτσου, *Αιολικά Γράμματα*, Μάρτ.-Ιούνιος 1976.
16. Μάξιμος Πλάτων, Γιάννης Ρίτσος Εικαστικά, Αθήνα 2002 (φωτογραφίες έργων του ποιητή).
17. Μπρετόν Αντρέ – Φίλιπ Σουπό, Τα Μαγνητικά πεδία, ελλην. μετ. Λυδία Κουβάτσου Αθήνα 1982 εκδ. Ατγόκερος (β’ έκδ. 1989).
18. Πρεβελάκης Παντ., Ο ποιητής Γιάννης Ρίτσος, Αθήνα 1981
19. Ριντ Χέρμπερτ κ.ά. Λεξικό των Εικαστικών Τεχνών, μετ. Ανδρέας Παππάς, Αθήνα 1986 (εκδ. Υποδομή).
20. Ροζάκος Ν., Στοχασμοί για την ποίηση του Γιάννη Ρίτσου, Αθήνα 1976..
21. Χατζηκυριάκος-Γκίκας Ν., Περιπέτειες της σκέψης, Αθήνα, Καστανιώτης 1990.